

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Térelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben

Basic principles of space theory in a constructivist epistemological approach

FARAGÓ LÁSZLÓ

FARAGÓ László: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; farago@rkk.hu

KULCSSZAVAK: tér, régió, konstruktivizmus, tudás, megismerés, önszabályozó rendszerek, autopoiesisz, strukturális kapcsolódás

ABSZTRAKT: A bevezető gondolatok a tudomány, a szcientista objektivitás kérdőjeleit vetik fel. A szerző részletesen tárgyalja a konstruktivizmus filozófiai előképeit és a megismerés folyamatát, majd saját (nem radikális) konstruktivista álláspont felvázolására vállalkozik. A térelméletben való alkalmazás szempontjából tárgyalja a konstruktivizmus fő tételeit. A teret mint a különböző létezésből eredő relációk (struktúrák) által és a megfigyelés során létrehozott társadalmi konstrukciókat értelmezi. A tér nyitottságának fenntartása mellett az autopoiesisz koncepcióját alkalmasnak tarja a téri zárt egységek elkülönítéséhez és működésük magyarázatához. Befejezésként a régióalkotás példáján mutatja be, hogy a konstruktivista eszmeáramlat miként alkalmazható a gyakorlatban.

László FARAGÓ: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; farago@rkk.hu

KEYWORDS: space, region, constructivism, knowledge, cognition, self-referential systems, autopoiesis, structural coupling

ABSTRACT: The introduction of the study deals with one of the great questions concerning scientific objectivity. The author provides a detailed discussion of the philosophical forerunners of constructivism and the process of knowing, after which he seeks to outline his own (non-radical) constructivist approach. The main themes of constructivism are discussed with a view to their application in spatial theory. Space, according to the author's interpretation, refers to social constructions created during the process of observation on the basis of various relations (structures) rooted in existence. A circular causation, a dialectical interaction exists between existence and cognition. Space is a prerequisite for existence, shared understanding (the historical a priori perspective) and orientation in the world. This order – "system" or "structure" – does not



exist the way physical entities do, it constitutes the condition of existence, the manifestation of the content. Besides entertaining the notion of open space, the author considers the concept of autopoiesis to be appropriate for both making a distinction between closed spatial entities and explaining their functioning. A concrete spatial unit (e.g. settlement, region, civil community, company - depending on the context) is a self-constructed and self-created entity. The operation of each unit or system is (spatially) distinct and unique, and it remains an autonomous entity as long as its existence, its operation or its activities do not conflict with the environment to such an extent that they destroy the relations and functions which assured their co-existence or cohesion. As a conclusion of the study, the formation of regions as a possible example of a practical application of the constructivist theory is discussed.

Bevezető dekonstrukció¹

A *tértudományokban* Magyarországon viszonylag kevés az explicit *tudományfilozófiai* vita. E tanulmányt ideológiai² vitáiratnak is tekinthetjük. Tudóstársaim többsége empirikus felmérésekben keresi mondandója lényegét, a megismerés szcientista, induktív módját részesíti előnyben. Gyakran találkozom azzal a nézettel, hogy a tudományosság fokmérője a primer adatfelvétel és a „kemény módszertan” alkalmazása. Ugyanakkor ismert tény, hogy ugyanazokra az empirikus adatokra különböző elméletek (tudáskonstrukciók) építhetők, különböző információhalmazok magyarázhatják ugyanazt a jelenséget, az ok-okozati összefüggések nem egyértelműek (aluldetermináltság, Duhem–Quine-tézis). Ha egy elemzésnek, tudományos okfejtésnek csak egyetlen eleme értékválasztáson nyugszik, akkor az egész folyamat természettudományos (hagyományos) objektivitása megkérdőjelezhető. Az empirikus vizsgálatok is „észleletekkel fertőzöttek”, az objektívnek feltüntetett eszközök, módszerek, mércék alkalmazása *teoretikusan terhelt*, és megválasztásuk hatással van a kapott eredményekre. A kiválasztott tények valamilyen módon látott tények, azaz eszmei természetűek, önmagukban „némák”, nincs értéktartalmuk. Az objektívnek kikiáltott tényeket a nyelv és az emberek által alkotott más eszközök (pl. modellek) segítségével írjuk le és interpretáljuk, amelyek önmagukban is a világra vonatkozó különböző magyarázatkonstrukciók. Nem működik a korrespondenciaszabály, helyette a koherenciaelvet érvényesítjük, azaz a kijelentéseket nem a valósággal, hanem más kijelentésekkel (más interpretációkkal) vetjük össze. A kortárs tudomány pusztító ördögének kikiáltott Paul Feyerabend (2002) még tovább megy: csak úgy tudunk új eredményekre jutni, ha feltételezéseink ellentmondanak a jól megalapozott elméleteknek, nem konzisztensek azokkal, ha kontrainduktív módon járunk el és pluralisztikus módszertant alkalmazunk. A haladás előmozdítója a tudományos konformizmus elvetése, az elméleti anarchizmus. „Soha egyetlen elmélet sem áll összhangban tárgyának összes tényével, ám abban nem mindig az elmélet a ludas. A tényeket régebbi ideológiák konstituálják, és a tények és az elméletek összeütközése akár a haladás jele is lehet” (Feyerabend 2002, 103.).

Én magam hiszek a koherens elméleti alapok hasznosságában és több plauzibilis elmélet egyidejű létjogosultságában. Sőt, a „teóriák sokfélesége gyümölcsöző a tudomány szempontjából, egyformaságuk ellenben megbénítja kritikai erejét” (Feyerabend 2002, 65.). A tértudományok sem lehetnek egységesek. Ha szűkebb szakmánk, a tértudományok területén paradigmaváltásról esik szó, akkor ez nem egyszerűen azt kell hogy jelentse, hogy a régi elveket és módszereket újak váltják fel, hanem más paradigmákra épülő új szemlélet, új értelmezési keretek és modellek is megjelenhetnek. Nem arról van szó, hogy a régi könyveket újakra cseréljük (fenntartva a tudásmonopóliumot), hanem a választási lehetőségeket bővítjük.

Amikor egy elméleti kérdést fejtegetünk (például, hogy miként jön létre a tér), eljárhatunk úgy is, hogy katalógusszerűen – valamilyen rendszerbe foglalva – felsoroljuk, hogy melyek a leginkább elfogadott nézetek (ki mit írt róla) vagy – mint jelen esetben – más tudományok eredményeit parafrázálva, azokat más összefüggésekbe helyezve új ismeretekkel próbáljuk meg bővíteni a tudományterületet. A filozófiából, a szociológiából vagy akár a biológiából is átvehetünk fogalmakat, elméleteket,³ ha be tudjuk mutatni, hogy azok „működnek” az alkalmazott területen, alkalmasak a kérdéskör más vagy új megvilágítására. Például a tér teoretizálásával évszázadokon keresztül sokan foglalkoztak (a példákat lásd: Benedek 2006, Faragó 2012), de vannak olyan (viszonylag) új ismeretelméleti és egyéb (pl. neurobiológiai, tudásszociológiai, kibernetikai, kísérleti episztemológiai) eredmények, amelyek más értelmezésre (választásra) is lehetőséget kínálnak. Az ebben a tanulmányban alkalmazott radikális konstruktivista tételek⁴ önmagukban nem bizonyító vagy magyarázó erejűek, de alkalmasak arra, hogy új vagy más kiindulópontokból építsünk fel plauzibilis elméleti konstrukciót, vagy legalábbis módszertani alapnak tekintsük őket. A konstruktivizmus számos érve a „kemény tudományok” (pl. biológia) újabb eredményeire támaszkodik, ezért jó pozícióból érvel a realistákkal, az empiristákkal szemben. A kognitív tudomány az elmúlt 2-3 évtizedben a természettudományok módszereit felhasználva filozófiai problémákra (pl. intencionalitás, a priori tudás, elmefilozófiai funkcionalizmus stb.) is új válaszokat adott (lásd pl. Pléh 1996).

Kritikusaim felhozhatják, hogy túlzottan absztrakt, filozofikus ballasztal terhelt elméleti kérdéseket vetek fel, és nem látják állításaim gyakorlati következményeit. Tisztában vagyok azzal, hogy minden tudományos elmélet értékét ismerethozadéka és magyarázó ereje adja, szélesebb körben akkor fogadják csak el és akkor fogják alkalmazni, ha képes választ adni a konkrétan felmerülő kérdésekre, gyakorlati problémákra. Tervezői tapasztalataim alapján állítom, hogy a konstruktivista szemlélet jó alapot ad a kortárs tervezési gyakorlathoz, és alkalmasságát más konkrét „iskolapéldákkal” is illusztrálom. E tanulmányban elsősorban azt keresem, hogy a konstruktivista ismeretelmélet alapján milyen térelmélet körvonalazható, és az miként alkalmazható a tértudományokban.

Eszmetörténeti előzmények, ismeretelméleti alapvetés

Filozófiai előképek⁵

A konstruktivizmus nem „égből pottyant mese”, nem előtörténet nélküli eszmeáramlat, hanem számos különböző nézetben fellelhetjük egyes megállapításainak előképeit.

Az ókori szkeptikusok állítása úgy tűnik, máig kísért: a bennünket körülvevő világról nem lehet megrendíthetetlen ismereteket szerezni, mert azt minden ember *másként észleli és ítéli meg*. Szextusz Empirikusz az alma példáján mutatta be, hogy az almáról kialakult képünk nem jelent bizonyosságot arról, hogy az valóban rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal, és vélhetően vannak az almának olyan tulajdonságai is, amelyek elkerülik érzékszerveinket. Az almáról kialakított *idea a különböző észlelések összevetése, összegzése*. A preszokratikus Xenophanész ki mondta, hogy „látszat (vélekedés) tapad mindenhez”. (E példákat hivatkozza: Glasersfeld 1996.) A szofisták az elsők között kételkedtek az objektív megismerés lehetőségében, és az *emberi gondolkodásra irányították a figyelmet*. Minden dolognak mértéke az ember, mi döntjük el, hogy mi helyes és mi helytelen, mit tartunk létezőnek és mit nem létezőnek (Prótagorasz homo mensura tétele).

Platón, az idealizmus megalapítója szerint az ismereteknek objektív természetűeknek kell lenniük, nem függhetnek a megismerő szubjektumtól, de az általános fogalmak (ideák) az eszmék birodalmában találhatóak. A *megismerés kulcsa* nem az érzékelés útján nyert ismeret, hanem *az ideák világa*. A fejünkben lévő tudásunk nemcsak az érzékszerveink által keletkezett benyomásainkból ered, hanem a róluk alkotott ideák is hatnak rá, a valóság megismeréséhez az intuitív éssen keresztül vezet az út. A *gondolkodás során ideákat alakítunk át ideákká*. Arisztotelész szerint az érzékelileg felfogható konkrét dolgok „most valahol” léteznek, de az emberi elmébe magától értetődően nem ezek, hanem „képzetek” kerülnek. Valami megvalósulását nem a passzív anyag, hanem célok segítik. Ez számomra – formális logikai alapon – azt is jelenti, hogy a képzetek a célokokon keresztül meghatározzák azt, hogy mit hozunk lére.

Szűkebb szakterületünkön a tér fogalma kapcsán is gyakran idézett Gottfried Wilhelm Leibniz (1986) a barokk korban megerősítette, hogy a tapasztalatokkal szemben az *észigazságok döntő szerepet játszanak a megismerésben*. David Hume (1973 [1748]) szerint a valóságról csak érzéki tapasztalások útján szerezhetünk benyomásokat, amelyek azonban *nem adnak választ a világ objektivitására*. A tudásnak, amelynek fontos forrása a meggyőződés, a hit (hiedelem) is, a *gyakorlati életet* kell szolgálnia. Azonosulok Immanuel Kant gondolataival (Kant 1981 [1781]), amelyek szerint a magában való dolgokat (Ding an sich) nem teljes egészében ismerjük meg, azok *igazodnak a már meglévő ismereteinkhez, tudásunkhoz*. A külső dolgokat mint létezőket fel kell tételeznünk, de a világ csak mint *jelenség* létezik számunkra. A külvilággal kapcsolatos ismereteinket tapasztalati

úton nyerjük, de a környező világot az emberi megismerő- és szemlélőképességünknek megfelelően tudjuk csak megismerni. *A világ számunkra az előzetes ismereteinkhez igazodó módon jelenik meg.* A valóság megismerése nem egyszerűen az érzékek objektumának, a magában való dolgoknak a leírása, hanem azok a priori módon belegondolt fogalmakkal (pl. tér és idő) való rekonstrukciója. Tehát a megismerés során a megismerő nem csupán észleli, hanem *elrendezi* a külvilágból kapott jeleket, előzetes ismeretei segítségével a maga számára megalkotja, *megkonstruálja* a külvilágból kapott információkat. A gyakorlati ész az *akaratot* és az elvégzendő cselekvés tartalmát vonatkoztatja egymásra úgy, hogy a cselekvés tartalmát az akarat céljává teszi (Kant 1991). Az akarat is lehet a tárgyak oka (célokok), mégpedig úgy, hogy az akarat alapja az *észkepesség*, amely értékek között választ és kívánalmakat fogalmaz meg. Az ember képes a priori szintetikus ítéletek megalkotására, az *emberi gondolkodás* mint teleologikus tevékenység önmagában *teremtő erejű*. Kant tanítványa, Arthur Schopenhauer fő művének nyitómondatában egyenesen úgy fogalmaz, hogy „A világ az én képzetem” (2001 [1819]).⁶ A világ csupán képzet és akarat. Az oksági összefüggések, az egész valóság csak az értelem által, az értelem számára, az értelemben létezik (Schopenhauer 2001, 4. §).

Az egzisztencialisták (Albert Camus, Martin Heidegger, Søren Kierkegaard, Karl Jaspers, Jean-Paul Sartre stb.) szerint az *igazi realitás is a létezésen, a személyiségben keresztül mutatkozik meg*, azaz a konkrét (megismételhetetlen) szituációkban élő („belevetett”) ember (a „világban lét”) áll a középpontban. Az ember azzá válik, amivé teszi magát, ezért a személyes történetben (az időben való létezésben) a *jövőknek, a terveknek, az elszántságnak, a konkrét körülmények közötti szabad választásoknak* (a külső determináltsággal szemben) kitüntetett jelentősége van. A földrajzi vagy társadalmi perifériára sodródott ember, társadalmi csoport nem háríthatja át a felelősséget teljes mértékben a külső körülményekre (pl. a gazdagabbakra vagy a centrumra), mert önmaga is aktív részese a rendszernek. A tervezésben, a területfejlesztésben, a téralkotásban a valamiért való cselekvésnek és a cselekedetekért való felelősségvállalásnak fontos szerepe van. Ha sodródunk az árral vagy szemben úszunk azzal, akkor is részei vagyunk a folyamoknak.

Az utilitarista hagyományokból (Jeremy Bentham, John Stuart Mill) táplálkozó amerikai *pragmatizmus* (Charles Peirce, William James) alaptétele, *hogy a megítélés, az igazság alapja a gyakorlati hasznosság, a tényleges következmények.* Az az igaz, az a jó számunkra, ami a leghasznosabb, ami legjobban megfelel minden életmegnyilvánulásunknak és *összeegyeztethető tapasztalataink* (a jelen-séghez) összességével. Sok lehetséges (önmagában helyes és megvalósítható) filozófia, ideológia, elmélet, koncepció, terv, cselekvés van, de ezek közül az *a jó nekünk, amelyik a gyakorlati életben hasznos*, amely összeegyeztethető a világról és az önmagunkról vallott nézeteinkkel és törekvéseinkkel. E pragmatista megközelítésből tudjuk értelmezni a „közjót”, és választhatunk a különböző lehetőségek („vagy-vagy”-ok) közül. (Ezt a megközelítést gyakran alkalmazzák a terület- és fejlesztéspolitikában, valamint a tervezésben is.)

A fenomenológusok⁷ (Edmund Husserl, Max Scheler stb.) egyenesen azt állítják, hogy a megismerés nem az anyagi világra, hanem a tudatra (a megismerés folyamatára) irányul. Nem fogadom el, hogy a megismerés objektuma csak a rá irányuló szubjektum tudatában létezik,⁸ de azonosulni tudok azzal a nézettel, hogy *a tárgyak mint a megismerés objektumai, sőt a bennünket körülvevő világ aszerint mutatkoznak meg számunkra, ahogyan a tapasztalataink, a korábban megszerzett ismereteink alapján felé fordulunk.* Az általunk megismert és megélt világ az „univerzálisan funkcionáló szubjektivitás” konstrukciója, időben fejlődő jelentés-konstrukció (Husserl 1972). Például nem tudunk a térre, az azt megmutató jelenségekre sem mint egy tőlünk független abszolút valóságra tekinteni, hanem a *mindenkori intencionalitás a meghatározó.* A tudat – a szándéknak megfelelően – mindig valami meghatározottra irányul. Az általunk megfogalmazott tervek is rólunk szólnak, a mi akaratunknak, céljainknak, önképünknek, nem pedig a tőlünk független valóságnak szükséges megfélemleniük.

A dialektikus materializmus gondolatmenetem szempontjából fontos megállapítása, hogy a megismerő *mindenkor a konkrét társadalmi viszonyokban létező ember.* Marx szerint a szubjektív társadalmi lények, *az emberek hozzák létre, alakítják életterületüket a környező (objektív) világból. A környezetünk tudatosan alakított valóság, amely visszahat az azt alakító egyénekre.* A Marx által a legfontosabb emberi jellemzőnek tartott tudatosság teszi lehetővé, hogy az individuum saját cselekedeteit, döntéseit vizsgálja, elszakadjon a jelen valóságtól és mást, újat akarjon és alkosson. *Az emberi tevékenység a cél (ideálkép) által vezérelt és a cél által ellenőrzött tevékenység.* Marxnál „a tudat úgy jelenik meg, mint a tevékenységben realizációra váró célok, ideálok, eszmék és értékek szellemi termelése, (...) mint a szubjektív szándékok objektivációjára való törekvése” (Márkus 1971, 46.), amely nem más, mint a fennálló gyakorlati kontextusban tudatosított (társadalmi) lét. Az embernek „ahhoz, hogy beilleszkedjen a társadalmi életbe, e »tanulás«, elsajátítás eredményeként ki kell alakítania tudatában a valóság egy olyan viszonylag állandó fenomenális artikulációját, melynek struktúrája megfelel annak az artikulációnak és struktúrának, amely a nyelvben mint a társadalmi tudat objektivációjában tőle teljesen függetlenül adva van” (Márkus 1971, 50.).

A nyelvfilozófia (Johann Georg Hamann, George Lakoff, John Rogers Searle, Friderich Waismann, Ludwig Wittgenstein) egyértelművé tette, hogy a nyelv szerepet játszik a dolgok felfogásában és kognitív rendszerezésében, sőt a nyelv is ad egy felfogási-szemléleti formát vagy rendszert, és így szerepe van a tények megformálásában, konstitúciójában. E nézetek képviselői részben a nyelvnek tulajdonítják azt az a priori ismeretet, amelyet Kant az észnek. Wittgenstein szerint a tudományos érvelés mögött *előfeltevések rendszere, egy világkép rejlik,* amely nem más, mint elfogadott szabályoknak engedelmessé nyelvjáték. A különböző nyelvek más-más gondolati struktúrát jelentenek.⁹ A nyelv segítségével nem egyszerűen leírjuk világunkat, hanem tények létrehozásával konstruáljuk is azt (Searle 2000; Varró 2004). A tervezés is egy nyelvi kommunikációs folyamat, amely során aktuális igazságokat és tényeket *termelünk.* Jó példa erre,

hogy a régiók is a nyelv segítségével kialakított politikai konstrukciók (Faragó 2010; Varró 2004). Mai világunkban a szavak és a dolgok közötti ontológiai különbségek eltűnnek, bizonyos esetekben (pl. a politikai döntéshozatalban) ugyanaz a relevanciájuk.

A rendszerelméletekben (pl. Ludwig von Bertalanffy, Heinz von Forster, Niklas Luhmann) a nyitott rendszerek sokáig egyeduralgó paradigmatájaként egyre inkább felváltja a *zárt rendszerek elmélete*, amelyben a rendszer elhatárolódik környezetétől és csak strukturálisan kapcsolódik ahhoz. A kibernetika, amely a külvilággal kölcsönhatásban álló rendszerek struktúráját és működési elveit vizsgálja, hasonló utakon jár. A „másodrendű kibernetika” (Norbert Wiener) a megfigyelőt és a megfigyeltet közös rendszer részeinek tekinti és a hangsúlyt a köztük lévő kölcsönhatásra teszi.

A megismerés folyamata

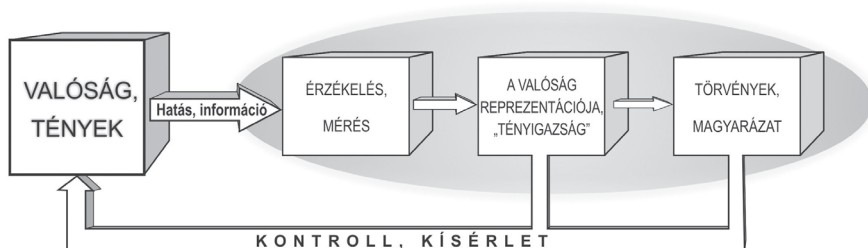
A mindennapi gyakorlatban nem folytatunk ismeretelméleti vitákat, de az senki számára sem kétséges, hogy például egy polgármesternek más és komplexebb képe van városáról, mint annak a polgárnak, aki annak csak egy részét használja vagy annak a várostervezőnek, aki szakmai ismeretek alapján rendezett (tanult és tapasztalt) ismeretekkel rendelkezik. Tehát ugyanarról az entitásról, komplex valóságelemről mások az ismereteink, mindenki másként írja le azt, *mindenki számára másként létezik*, más jelentést hordoz. Hiába élünk mindannyian ugyanabban a konkrét valóságban, figyelembe kell vennünk és tudnunk kell kezelni, hogy mindenki másként éli meg azt („életvilág”), mások a megfigyelési (redukciós, szelekciós) sémáink és ugyanazokról a dolgokról más-más képzeink vannak.

Az embert a kezdetektől foglalkoztatja a megismerés lehetősége és módja, az ismeret, a tudás valósághoz fűződő viszonya, annak hitelessége. Újra és újra felmerül a kérdés, hogy maguk a tapasztalataink objektívek-e. Még ha valamilyen értelemben annak is tekintjük őket, akkor megértésük, értelmezésük lehet-e objektív, ha az *konkrét szituációhoz, térhez és időhöz kötött*? Miként alapozza meg ez a tudás értékítéleteinket, cselekedeteinket? Miként tesztelhetjük e tudás megbízhatóságát? Sikeres életünkhöz vagy egy vállalkozás versenyképes működtetéséhez az emberektől független, magában való világról szerzett ismereteink fontosabbak számunkra vagy a napi gyakorlat jelenségei? A válaszok keresésekor egymásnak feszül az empirizmus és a racionalizmus, újabban a realizmus és a konstruktivizmus vagy az instrumentalizmus. A vita, a nézetkülönbség a megismerés természetéről, a valóságról való ismeret hitelességéről vallott álláspontokban van. A realisták és az empiristák szerint az érzéki tapasztalások forrása a tőlünk függetlenül létező, a bennünket körülvevő *objektív valóság*, és az ezekről szerzett *objektív tudás* az alapja az egyetemes törvényszerűségeknek (az igazság korrespondenciaelmélete). E (világ)nézetek szerint az *objektív és a szubjektív, a megismerő és a megismert egymástól elválasztható, és e megkülönböztetés alapvető jelle-*

gű. Az igazság, a tudományosság megítélésének alapja az objektív világ, így csak egyetlen igaz reprezentáció, ugyanarra vonatkozóan csak egyetlen objektív állítás, „igazság” létezik. A magyar tudományt még ma is alapvetően ez a nézet uralja, társadalomtudományi kutatásokban is követelmény az empirikus bizonyítékokkal történő igazolás, tudományos művek gyakran többes szám első személyben íródnak, ezzel igyekeznek elkerülni a szubjektivitás látszatát és az igazságot maguk számára vindikálni (partikuláris vélemény univerzalizálása).

A megismerés folyamatának hagyományos modellje (1. ábra) két elkülönülő alrendszer, a „végső valóság” és az ember (szürke terület) viszonyát mutatja a klasszikus negatív visszacsatolással. A tőlünk független valóság, a magában való dolgok *hatnak ránk*, és e hatások érzékelésével képesek vagyunk rekonstruálni azokat. Az *empirista módszer* (Francis Bacon, René Descartes, John Locke és David Hume) szerint a tapasztalatokból induktívoval absztrahált tényigazságokat hozunk létre, tudatunkban megjelenik a valóság reprezentációja, és képesek vagyunk azt jól leírni.

1. ábra: A megismerés folyamatának hagyományos szcientista induktív modellje
The conventional scientific inductive model of the cognitive process



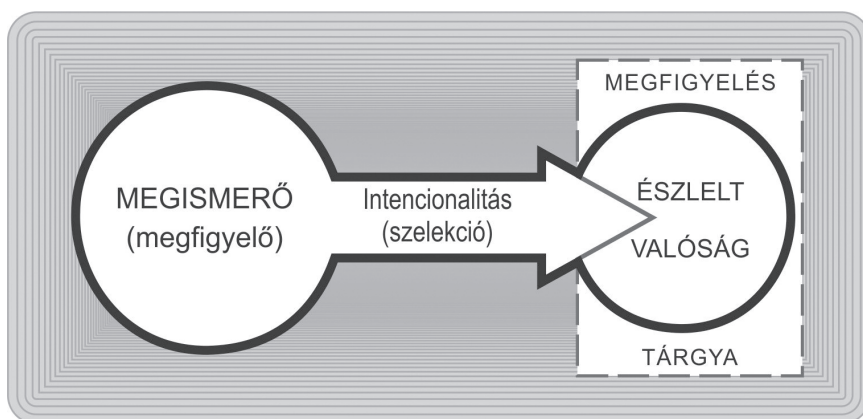
A konstruktivizmus képviselői szerint *a gondolkodásnak, a rációnak aktív – egyesek szerint meghatározó – szerepe van a megismerésben*. Nem a külső valóság tagadásáról van szó (mint ahogyan azt a dogmatikus idealizmus teszi), hanem annak az évszázadokon keresztül sokak által megfogalmazott tézisnek az elfogadásáról, hogy *nincs megismerés megismerő nélkül*. Martin Heidegger és Hans-Georg Gadamer ezt a megértés folyamatára értelmezi: a megértő benne van a megértés folyamatában, annak ontológiai lehetőségfeltétele. „Interpretáció, megértés és tárgyiaság összetartozik. (...) Nemcsak valamit értünk meg, hanem mindig az interpretáció viszonyát, vagyis az ábrázolás és a tárgy közötti viszonyt is.” (Figal 2009, 128.) A megismerés tárgya továbbra is „fennáll”, megmarad annak, ami „velünk szemben áll” (Edmund Husserl, Günter Figal).

A magában való dolgok jelentős részét (például amelyekről úgy gondoljuk, hogy kvarkok) nem mi alkotjuk (teremtettük), de az arról alkotott ideát igen. Ma egyre inkább azzal is szembesülünk, hogy a tapasztalataink tárgyait, a bennünket körülvevő világ egyre nagyobb hányadát mi, emberek hoztuk létre; a felmérések, a kísérletekből nyert tudás a mi eszközeink és módszereink (a

gondolkodásunk, a meglévő tudásszintünk) eredményei (lásd a CERN projekt-jének példáját). Annyit és úgy látunk, értünk meg a világból, ahogyan képesek vagyunk arra rákérdezni. A tudományban egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a világ megismerésének a megfigyelése és annak kommunikációja.

A racionalista konstruktivista modellben (2. ábra) a megismerő és a megismerés tárgya együtt alkot a környezetében egy egységet. A komplex környezet (a 2. ábrán a szürke tartomány) fontos eleme a megismerésnek, de a cselekvő (megismerő) a kezdeményező. A megfigyelő megalkotja, Max Weber kevésbé idézett állítását parafrázálva elrendezi a valóságot. A megismerés, az észlelt valóság a megismerő létében megalapozott, önmaga annak „mértéke” (Cassirer 2000). A történeti-kulturális kontextusban kialakított értelmezési keretnek (a „viszonyfogalmaknak”) aktív szerepe van a megismerésben. Előfeltevéseink alapján mi választjuk ki a megfigyelés tárgyát, a megfigyelés módjai és eszközei hatnak az általunk felépített ismeretekre, tudásra. „Egy tárgy megalkotása, illetve a tárgy helyes képzetének megalkotása és tökéletes megértése gyakorta egy és ugyanaz az oszthatatlan folyamat” (Feyerabend 2002, 50.).

2. ábra: A megismerés folyamatának konstruktivista deduktív modellje
The constructivist deductive model of the cognitive process



A racionalizmus (mint az empirizmus ellentéte) azt jelenti, hogy az ész a megfigyelésektől és a kísérletektől függetlenül is képes újat alkotni, léteznek a priori tudományos feltételezések, „észigazságok”. Az ész képes a korábbi ismeretek alapján új tartalmi és lényegi ismeretet létrehozni. A racionalisták a valóságot a történetileg alakuló, adott kontextusban létező (társadalmi) tudaton keresztül szemlélik. Elfogadhatónak tartanak észérveket a döntéseik alapjaként, a cselekvések vezérfonalaként. Ezzel szemben a „klasszikus” empiristák a mentális folyamatokat csupán a környezetből nyert információk visszatükröződésének tartják, azaz a tapasztalatot minden ismeret előfeltételének tekintik.

Konstruktivizmus

A konstrukció valaminek a szerkezete, felépítése, a konstruálás ennek elgondolása (kitalálása), megtervezése és létrehozása. A konstruktivizmus a filozófiában és a pszichológiában elsősorban a tudás és a tanulás egyik ismeretelméleti (kognitív elméleti) eszmei irányzata (pl. Ernst von Glasersfeld, Jean Piaget, Paul Watzlawick). Filozófiai gyökerei, mint előbb bemutattam, egészen az ókorig nyúlnak vissza. A matematikában közvetlen elődnek tekinthető Paul Lorenzen, aki a konstruktív logika létrehozója. Meg szokták különböztetni az ismeretelméleti, a tudomány-szociológiai, a biológiai, a neurofiziológiai, a szociál- és egyéb konstruktivizmuskat; más megközelítésben a kulturális, a radikális és a kritikai konstruktivizmust. Ezeket a *hasonló ismeretelméleti alapfeltevések* kapcsolják össze.

Széles körű irodalma van a szociológiában a társadalmi konstrukcionizmusnak vagy a szociálkonstruktivizmusnak (John R. Searle, Andrew Sayer, Peter L. Berger, Thomas Luckmann, Niklas Luhmann). E szociológiai elméletnek megkülönböztetjük a gyenge és erős ágait (weak and strong constructionism) attól függően, hogy különbséget tesznek-e a nyers (brute) és a társadalmi tények (institutional facts, social reality) között vagy mindent metafizikainak tekintenek. A szociológiai konstruktivista eszmeáramlat alapvetően a társadalmi vagy szociális¹⁰ intézményesülés és legitimáció folyamatára, a társadalmi rend kérdéseire teszi a hangsúlyt. A „tér társadalmi (szociális) konstrukció” szlogenszerű kifejezése ma már olyan széles körben használatos, hogy jelentése, értelmezési köre alig behatárolható. A fogalmak a társadalomföldrajzba nem a biológiából és neurofiziológiából, de nem is a konstruktivizmusból, hanem a szociológia közvetítésével kerültek át.

A nemzetközi tértudományokban a konstruktivista megközelítés széles körben elfogadott (pl. Massey 2005), és a hazai szakirodalomban is több utalás található a konstruktivista irányzatra, a térkonstruálásra (Benedek 2010; Fábíán 2012; Faragó 2005, 2010, 2012; Kovách 2012; Varró 2004). Ugyanakkor e szerzők nem tárgyalják részleteiben a konstruktivizmus filozófiai gyökereit és elméleti alapjait, továbbá véleményem szerint nem hangsúlyozzák kellő mértékben az autopoietikus zárt terekben rejlő lehetőségeket.

A konstruktivizmus tagadja a metafizikai realizmust, a valóság ábrázolása, a világ rekonstruálása helyébe annak megkonstruálását állítja. Nem az ontológiai valóságot keresi, hanem *a világ megélésének rendjét* kutatja. Glasersfeld (pl. 1996) gyakran hivatkozik Giovanni Battista Vicóra (1710), aki kifejtette, hogy *az ember csak azt tudja megérteni, amit maga hozott létre, amit maga konstruált*. A problémákat nem a dolgok vetik fel, hiszen minden tudományos ismeret valamilyen kérdésre adott válasz. A konstruktivisták nem a valóság létét kérdőjelezzik meg, hanem folytatják a fent bemutatott több mint kétezer éves szellemi irányzatot, amely szerint *az objektíve létező világ a maga teljességében nem ismerhető meg*, az emberi elme nem képes visszatükrözni-leképezni a tőlünk független reális világot, hanem *a folyamatosan alakuló tapasztalataink alapján mi,*

emberek konstruáljuk meg saját élményvilágunkat. E konstruálási folyamatot biológiai és neurofiziológiai tudományos kutatások is leírták (Humberto R. Maturana, Gerhard Roth, Francesco Varela).

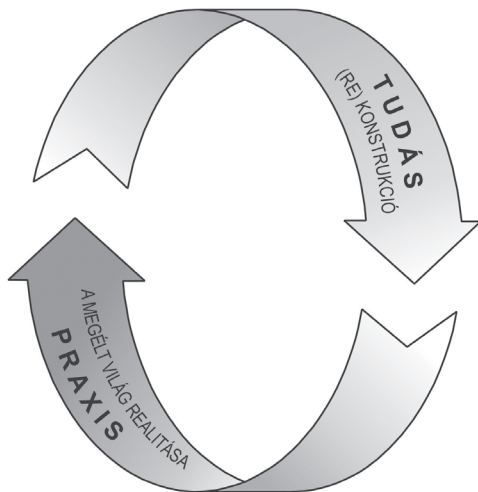
E gondolkodás tudásszociológiai összefoglalóját adja Berger és Luckmann (1998). Könyvük címe – A valóság társadalmi felépítése – jól összefoglalja a lényegét. Számunkra az észleléskor konstruált világ a valóságos, abban az értelemben, hogy tapasztalatainkat ténylegesen ilyen módon szervezzük és mások is így tesznek, ezért mások is észlelik ugyanazokat a tárgyakat, mások is hasonló módon részesei a világnak, a közös értelmezés a mi valóságunk (Berger, Luckmann 1998; Heidegger 2001; Karácsony 1988). Ez nem vezet szélsőséges szubjektívizmushoz, mert a nevelés, a socializáció, a közös társadalmi gyakorlatok megélése viszonylag „tartós és szabályos” világ megkonstruálását teszi lehetővé. Szemléletmódunk, cselekedeteink a társadalmilag elfogadott, az általunk történelmileg „rögzített” világhoz illeszkednek. A szokásos, több embert érintő cselekvések externalizálódnak, tárgyasulnak és intézményesülnek, ezeket objektív valóságnak éljük meg, megismerésük és használatuk hasonlatos a természeti világ megismeréséhez (Berger, Luckmann 1998).

A mindennapi használhatóság, a konkrét szituációban meghozandó választásaink szempontjából általában nem is szükséges feltétel az elméleti konstrukciók természettudományos objektivitása, az összefüggések, a működés minden részletének az ismerete. *Elégéséges*, hogy a gyakorlatban „működik” valami (az elmélet, az algoritmus, az intézmény stb.), azaz alkalmas a konkrét probléma megoldására, a konkrét cél elérésére, teljesíti funkcióját, használata nem ütközik gyakorlati nehézségekbe, nem lehetetlenül el a valóságban. De az, hogy valamivel meg tudunk oldani egy problémát, elérhetünk vele egy célt, csupán azt bizonyítja, hogy az eszköz, a módszer, az intézmény „*funkcionálisan passzol*”, de nem ad bizonyosságot a megoldandó probléma minden részletéről, és lehet, hogy létezik más, akár jobb eszközök is.

Például az adóbevételek növelése és a kiadások csökkentése egyaránt mérésükli a költségvetés hiányát. Ebből még nem tudható, hogy mi okozta a költségvetés hiányát. Az, hogy egy ortodox közgazdasági eszköz alkalmas lehet egy probléma megoldására, nem jelenti azt, hogy egy unortodox nem lehet az. Mindkettőt a gyakorlat újabb próbája tesztelheti, de nagy a valószínűsége, hogy az újabb eredmények is aluldetermináltak lesznek. Vagy például ha elfogadjuk, hogy a jelenleg használatos mérési technikák alapján a GDP növekedése valahány százalék, attól még különböző elméletekkel és empirikus adatsorokkal magyarázhatjuk ezt a „tényt”. Mindegyik lehetséges magyarázat rámutathat valós összefüggésekre, de teljes egészében nem vagyunk képesek leírni az okozat-ok kapcsolatokat.

A konstruktivizmus *módszertanilag empirista* abban az értelemben, hogy tudáskonstrukcióit állandóan összeveti a külső környezettel, állandóan teszteli a tapasztalati (az észlelt) világban (3. ábra). Tehát az elméletek igazságtartalma a megélt életvilágnak való megfelelésben, problémamegoldó képességében, más

3. ábra: A tudáskonstrukciók ellenőrzése és működése¹¹
The control and functioning of knowledge constructions



tapasztalatokkal történő összevetésben „igazolódnak”. Paul Karl Feyerabend (2002) elhíresült mondása (az „anything goes”, a „bármí megteszi” dadaista tudományfilozófiája) sajátos interpretációt kap: *minden mehet, minden lehetséges, ami működik*. A mindennapjainkban az *egyetlen realitás* (szükségszerűség) az én, a mi közös világunk, ezért tudásunknak is ennek kell megfelelnie.

Az ember állandóan teszteli a tudáskonstrukcióját a tapasztalati és a kommunikációs világban, és ha nem találja hasznosnak vagy célszerűnek, akkor módosítja azt (körkörös tanulási folyamat, 3. ábra). A valóság korlátozó képessége kiselejtezi a nem életképeseket, amelyek nem „passzolnak” (Glaserfeld 1996). A tapasztalatok kapcsán a rekonstrukció (reframing) során beépülnek az új ismeretek, módosul belső struktúránk és szemléletmódunk. Ha sokszor sokak élménye (összevetés, összehasonlítás) azonos, akkor azok viszonylag stabil építőköveivé válnak a világról kialakított tudáskonstrukcióinknak. Az igaz-hamis diszjunkció is emberi megkülönböztetés (Luhmann 2006), amely nem a tőlünk független világhoz igazodik, hanem az ember által használt elméletekhez, módszerekhez. A tudományos elméletek igazolását sem a magában való világ (az ontológiai valóság) végzi, hanem az emberek közötti kommunikáció. (Lásd például a doktori disszertációk megvédésének procedúráját.)

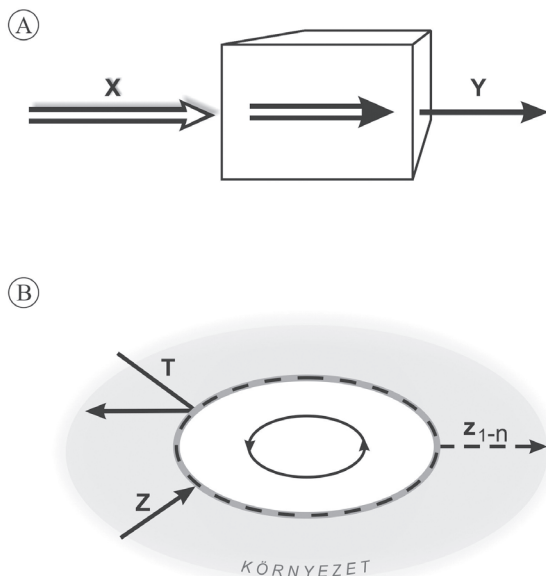
Glaserfeld (1996) a darwini evolúciós *hasonlattal szemlélteti* (nem magyarázza) a tudáskonstrukciók működését és szelekcióját. Azok a fajok, amelyek túllépi a környezetük „megengedhetőségét” kihalnak, de ebből mások (az alkalmazkodók) túlélésének pontos okaira nem derül fény, azaz a külső környezet (valóság) a kihalásért felel, de a túlélésért nem. A külső környezet lerombolhat egy működő rendszert, de tartósan nem tarthatja fenn, ha az amúgy önfenntartásra képtelen. „Tudásunk akkor használható, releváns, életképes (...), ha helyt-

áll a tapasztalati világgal szemben, és képessé tesz bennünket arra, hogy előrejelzésekbe bocsátkozzunk és bizonyos jelenségeket (azaz megjelenéseket, élményeket) megvalósítsunk vagy megakadályozzunk. Ha nem alkalmas erre a szolgálatra, akkor kérdéssé, megbízhatatlanná, használhatatlanná válik, s végül mint tévhit, elértéktelenedik. Ez azt jelenti, hogy funkcionális, pragmatista álláspontból kiindulva az eszméket, elméleteket és »természeti törvényeket« olyan struktúráknak tekintjük, amelyek állandóan ki vannak téve az élményvilágnak (amiből nyertük őket), és vagy továbbra is kitartunk mellette, vagy nem. Ha mármost egy ilyen kognitív struktúra esetleg mindmáig kitartott, akkor az nem többet és nem kevesebbet bizonyít, mint éppen azt, hogy azok között a körülmények között, amelyeket átéltünk és ezáltal meghatározotunk, azt teljesítette, amit elvártunk tőle. Logikusan tekintve azonban ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy most már tudjuk, milyen természetű az objektív világ; csupán azt jelenti, hogy tudunk egy járható utat egy célhoz, amit az általunk meghatározott körülmények között élményvilágunkban választottunk.” (Glaserfeld 1996, 96–97.)

Az *autopoiezis*¹² (önszerveződés, önépítés) és a *strukturális kapcsolódás* (structural drift, coupling) tételeit tartom a térelmélet szempontjából újító jelentőségűnek. Az élet önfenntartó, önszervező folyamat, amely saját műveleteivel reprodukálja magát, és ráutalt a környezetére, de attól csak áttételesen – a saját struktúráján átszűrve – és relatíve függ. E biológiai (organikus) rendszerekre vonatkozó tételeket számos neostrukturalista elmélet átvette (Varela, Thompson, Rosch 1991). A társadalmi egységeket (pl. helyi társadalom) is tekinthetjük autopoietikus önszerveződéseknek (Luhmann 2006), önmódosító funkcionális rendszereknek, amelyeknek saját, történetileg alakuló működési rendjük van, és amelyek a környezetükkel *kompatibilis* struktúrákat építhetnek ki, valamint olyan programokat, cselekvéseket hajthatnak végre, amelyeket környezetük megenged. A zárt rendszerek strukturális kapcsolódása nem a környezet iránti érzéktelenséget jelenti, hanem egy *szelektív mechanizmust*, amely bizonyos hatásokat befogad, másokat kizár annak érdekében, hogy a számára fontos lehetőségeket a rendszer értelmezni tudja.¹³ A belső világ viszonylag zárt és önálló. A külső hatások és kapcsolatok a strukturálisan kapcsolódó zárt rendszerek esetében a belső fejlődésre, a saját magatartásra hatnak, nem indukálnak közvetlen változásokat.

A nyitott rendszerek kívülről, az inputokon keresztül determináltak, azaz az inputok meghatározzák az outputokat (4/A ábra). (A legtöbb tervezési, értékelési modellt is e logikára építik, így az csak korlátozott mértékben alkalmazható a különböző országokra. Ilyen például, amikor azt keressük, hogy egységnyi uniós támogatásnak közvetlenül a gazdaságban való felhasználása hány új munkahelyet teremt.) A zárt rendszerek nem írhatók le az input–output jellemzőkkel, mert a külső hatásokra eltérően reagálnak, megváltozik a rendszer belső állapota, időben és térben mások lehetnek az outputok. A zárt rendszerek nem hagyományos értelemben elemei a nagyobb halmaznak, hanem *viszonylag autonóm* egységek. Köz-

4. ábra: A determinisztikus nyílt rendszer (A) és az autopoietikus zárt rendszer (B) működése
The functioning of the deterministic open system (A) and the autopoietic closed system (B)



A: gépszerű működés: X inputból kiszámítható módon mindig Y output lesz, nem az önreprodukálás a cél. T hatást kompenzálja, nem fogadja be a rendszer, az „leválik az ingerről”.

Z hatást adaptálja, transzformálja a rendszer. A mindenkori szituációnak megfelelően többféle (z_{1-n}) eredmény születhet.

ponti kérdés a rendszer és a környezete közötti határ meghúzása, valamint rendszer és környezetének viszonya (Karácsony 1990, Luhmann 2006).

Az interdiszciplináris konstruktivista szellemi áramlat (elmélet) további alaptételeit (Glaserfeld 1984, 1996; Luhmann 2006; Maturana 1978; Riegler 2005; Varela, Thompson, Rosch 1991) a tételmeletben való gyakorlati alkalmazhatóságuk szempontjából gondolom tovább.

- Az ontológiai állítások relativizálása. A konstruktivizmus tagadja a létező külső világ és a szubjektív tapasztalatok éles elválaszthatóságát, az objektív-szubjektív dualizmust: a tudományos magyarázatokban, a valóság leírásában mindig benne van a megismerő is (2. ábra). A tudás társadalmi termék, minden állítás egy megfigyelő állítása (Maturana 1978). Egy tárgy leírása, egy helyzet felmérése nem azonos az objektív tárgy vagy a világ ismertetőjegyeinek az összességével, csupán annak megfogalmazása, ahogyan észleljük azt, ahogyan ott és akkor valakik megragadják annak lényegét. Ez lehet igaz, hamis, részben igaz vagy részben hamis is.
- A tudást nem passzívan fogadjuk be, hanem a megismerő szubjektum a konkrét szituációkban aktívan építi fel saját tudását, minden ismeret a megfigyelő konstrukciója (Glaserfeld 1996). Észleléskor nem leképezzük,

nem reprezentáljuk a külső világot, hanem konstruáljuk. A megismerés folyamata a környezethez való kognitív adaptáció. A megismerő (Luhmannál a megfigyelő) és a megismerés tárgya a mi világunkban kölcsönösen összefüggnek, a megismerési folyamatban létrehozzuk, alakítjuk saját jelenségvilágunkat (2. ábra). Elménkben nem a valóság objektív reprezentációja jelenik meg, hanem ahhoz a „szociális környezetben” (társadalomban) élő szubjektum hozzátesz valamit. A megismerés nem ontológiai alapigazságokat tár fel, nem a valóság objektív feltérképezését adja, hanem összefügg a megismerő kognitív sémáival, tapasztalatain nyugvó reprezentációival. E belső strukturális determináltságunk folytán azt halljuk meg, azt fogjuk fel, ami illeszkedik a kognitív és érzelmi valóságunkhoz (Maturana).¹⁴ Általában azt fogadjuk el, ami számunkra használható (plauzibilis és viábilis), azaz alkalmas céljaink elérésére, cselekedeteink megalapozására.¹⁵

- A modern nyugati tudományos világkép a modern nyugati társadalom világképe, amely egy a lehetségesek közül. „A kulturális különbözőség nem egyszerűen az ember által megismerhető objektív valóság különböző *feldolgozásmódját* jelenti, hanem hogy kulturálisan különböző emberek különböző kognitív valóságban élnek” (Karácsony 1988, 455.). A különböző kognitív világképekből következően a *referenciapontok* kulturálisan eltérőek lehetnek (szociálkonstruktivizmus), több igazság létezhet egyidejűleg. A tudás mindig valamilyen konkrét helyen meglévő tudás (lásd pl. Mannheim 1996). (Például az Európai Unió strukturális és beruházási politikáját a centrumországok gondolkodása határozza meg, amely nem alkalmas számos kelet-európai probléma megértésére és megoldására.)
- A kognitív „célröröség”, a célszerűség (Zweckdienlichkeit) elfogadása szabályosságok megállapítását teszi lehetővé, kapcsolatot teremt a múlt, a jelen és a jövő között. A kauzalitás helyébe gyakran a teleológia lép. Nemcsak a jelen van hatással a jövő lehetőségeire, hanem a jövőről szóló elképzeléseink is hatnak a jelen valóságára. A jövőt csak mint a lehetséges és megalkotandó jövőt tudjuk vizsgálni, és csak az lehet vizsgálataink tárgya. A jövő a mában, a gondolatainkban létezik.
- A konstruktivizmus sokkal inkább *folyamatorientált megközelítés*, mint szubsztanciára alapozott. A konstruálás története és folyamata a fontos, az hat arra, amit még meg lehet tenni a jövőben.
- Cirkuláris okság, rekurzív struktúrák, ismétlődő folyamatok (oda-vissza csatolás). A kauzalitás nem egy lineáris folyamat, hanem – különösen, ha az időtényezőt is figyelembe vesszük – az okozat állandóan visszahat az okra, a kettő körkörös folyamat részeként kezelendő. Számos folyamat bizonyos algoritmus szerint ismétlődő műveletekből áll. (A terv végrehajtásának eredménye megváltoztathatja az eredeti szándékokat. A ciklikus tervezés kettős ellenőrzési, visszacsatolási köre jól reprezentálja ezt – lásd: Faragó 2005, 5. és 6. ábra.)

- A gyakorlati használhatóság szempontjából fontos, hogy a kognitív elméletből miként lesz társadalmi megközelítés. A társadalom az emberek külső strukturális kapcsolataiból jön létre, azokból alakul, formálódik. Luhmann (2006) „szociologizált rendszerszemléletű” konstruktivizmusában a valóságot nem az egyes emberek, hanem a társadalom konstruálja. Az „ember individuális lényege szükségképpen szociális, és szociális lényege szükségszerűen individuális (...) az emberi szocialitás legfelsőbb természete mások elismerésében, respektálásában rejlik, és a közép-pontban a szellem áll, mint a szociális ember biológiai fundamentuma.” (Maturanát idézi Karácsony 1988, 454.) A megfigyelők nem az egyes emberek, hanem nagy megfigyelő rendszerek vannak (pl. a tudomány). A kulturális kontextusban létrejövő egyedi valóságkonstrukciókat az ember képes másokéval összevetni és életgyakorlata számára a hasznosabbakat adaptálni. Kommunikatív konstrukciók jönnek létre.
- A konstruktivizmus mint elmélet „elkerülhetetlenül ahhoz vezet, hogy a gondolkodó embert, és egyedül őt tegyük felelőssé gondolkodásáért, tudásáért s egyúttal tevékenységéért is”, mert „magunknak köszönhetjük a világot, amelyben (...) élünk” (Glaserfeld 1996, 91–92.).
- A determinizmus ma már elfogadhatatlan a tudományokban (Prigogine 1997). A determinisztikus fizikával (pl. Newton, Einstein) ellentétben a valóságban a legtöbb folyamat visszafordíthatatlan, általános az instabil rendszerállapot. Csak a környezetüktől elszigetelt rendszerek kerülhetnek nyugvópontra, a környezetükkel cserekapcsolatban lévők dinamikusan alakítják struktúrájukat. (Ilya Romanovich Prigogine-nek e disszipatív struktúraelmélete megalapozta az önszerveződő rendszerekkel kapcsolatos kutatásokat.)

A konstruktivizmust sokan bírálják, különösen az igazság relativizálásáért, aktualizálásáért, ami egyébként az egész posztmodern mozgalomnak is sajátja. Ha az igazság társadalmi konstrukció vagy termék, akkor bármi lehet egyszerre igaz is, meg hamis is. A kritikusok véleménye szerint ez a felfogás gyengíti a tudományt és teret ad a hatalmi manipulációnak. Pedig az isten elvetésével megszűnt az egységes értelmezés lehetősége. A konstruktivizmus az „egy igazság”, az „objektív igazolás” helyébe az érvényességet, a gyakorlati helytállóságot, a falszifikációt, a társadalmi kontrollt (a legitimációt) és az igazságkezelési, igazságteremtési módok folyamatos vizsgálatát állította.

Az élő szervezetekkel foglalkozó tudományos közösség több tagja vitatja, hogy társadalmi rendszerekre is adaptálható az autopoieízis fogalma. Vannak, akik pedig éppen az ellenkezőjét állítják: a társadalmi rendszerek (hálózatok, szervezetek) nemcsak olyanok, mint az élő szervezetek, hanem azok is (Capra 2002). Jómagam az autopoieízis fogalmának kiterjesztését kezdeményezem a területi rendszerekre.

Van, aki a voluntarizmustól, az önkényesség lehetőségétől óvott konstruktivista nézeteim hallatán. Én (is) elismerem a „célratoró tudat”, a teleológia

fontosságát, és felvállalhatónak tartom, hogy alapvetően „az akarat működteti a világot” (Arthur Schopenhauer), azzal a kiegészítéssel, hogy „szabadok vagyunk, ha úgy tetszik, de tehetetlenek”, azaz az ember – bizonyos korlátok között – azzá válik, amivé önmagát teszi (Jean-Paul Sartre).

A világ megélésének térkonstrukciói

A magyar gyakorlattal szemben a tértudományok inkább értelmező és kevésbé leíró tudományok, inkább ismeretelméleti, mint lételméleti kérdésekre kell választ adniuk. Tudásunkat bővíteni kellene egyrészt kognitív térszemléletünk alakulásáról, másrészt társadalmi létünk téri megjelenéséről. Ebben – állásponthoz szerint – a konstruktivizmus, különösen az autopoiesisz és a strukturális kapcsolódás elméletének adaptációja új aspektusokat nyithat meg.¹⁶ Konstruktivista alapokon más válaszokat adhatunk a *tértudományok* számos alapkérdésére: Mi, és hogyan jön létre a tér? Mit vizsgálunk a térkutatásokban, mi a sajátos megközelítésünk specifikuma?

Valaminek (dolognak, eseménynek, összefüggésnek) a megismerése egyben a tér sajátos megjelenési formájának ismeretéhez is hozzájárul. Vizsgálunk (megfigyeléseink) elsődleges tárgya a szemléletmódunk térisége és az a folyamat, *ahogyan a teret a társadalom megalkotja, ahogyan képesek vagyunk téri létünket felfogni és kezelni. A teret mint a különböző (társadalmi, gazdasági, környezethasználati) kapcsolatok és relációk által létrehozott konstrukciókat, azok szerkezetét, rendszerét, strukturáját, architektúráját értelmezem. A tér egyik jellemzője a különféle elemek és egységek (csomópontok, mezők) különbözősége és relacionális strukturálódása. A téri megközelítések, kutatások, vizsgálatok ezeknek a különbözőségeknek a megismerésére, ezek rendszereinek, strukturáinak a feltárására irányulnak. Míg például a szociológusok a társadalom viselkedését, azok csoportjait, intézményeit, szervezeteit, a közgazdászok a gazdasági javak termelését, elosztását és fogyasztását vizsgálják – és folytathatnám a sort –, addig a tértudományok mindezeknek a társadalmi konstrukcióknak a téri (formai) megjelenését, szerkezetét kívánják megismerni, és a tervező-fejlesztők – a térszemléletüknek megfelelően – erre kívánnak hatni. Alapvetően az anyatudományok tárgyát másra fókuszálva (különbözőségek, hasonlóságok, kapcsolódások), más szemléletben, más megismerő nézőpontjából vizsgálják. Az egyes szaktudományok, ágazatok a saját maguk által konstruált paradigmák, törvények, elvek szerint funkcionálnak. Tértudományi megközelítésben egyrészt más a megismerő intencionalitása, a téri és a területi megjelenésre irányul a figyelem; másrészt a területileg elkülönülten élő népesség kollektív történeti tudata és sajátos szempontjaik (területi tőke, gyakorlati hasznosság, életvilágukban betöltött funkcióik) adják a vizsgálati kereteket, és a beavatkozások is mindig konkrét életvilágban, konkrét helyen történnek.*

„A tér relacionális, nem lehet úgy értelmezni, mint valami abszolút (mint egy előre létező) dimenziót, társadalmi jelenségek közötti kapcsolatokról épül fel, azok produktuma. A teret az életünk megszervezése és megélése során aktív módon mi hozzuk létre. Sőt, ahogyan ezt tesszük, az visszahat a társadalom szerkezetére és a saját életünkre.” (Massey 1995, 1.)

A tér a létezés, a közös megértés (előzetesen adott történeti szemléletmód) és a világban való orientáció *előfeltétele*. Ez a rend (rendszer, struktúra) nem úgy létezik, mint a tárgyi létezők, hanem mint a létezés *lehetőségfeltétele*, mint egy médium, amelyként a tartalom megjelenhet. A tér a kapcsolatok létrehozásának a lehetősége. A tériség mint rend, mint struktúra, mint szemlélet a világ és elkülönült részeinek a *lét- és működési módja*.

Annyi a világ, amennyit beletöltesz,¹⁷ annyi a tér, amennyivel kitöltöd a lehetőséget. Mindenki saját maga rendezi be saját világát, hozza létre valós és virtuális tereit, és ezzel hozzájárul a tér létrehozásához, alakításához (Faragó 2012). A fizikailag megjelenő teret is a dolgok és azok egymáshoz viszonyított pozíciói hozzák létre, azok létrejöttével konstruálódik. Amikor cselekszünk, amikor létrehozunk valamit, akkor helyeket töltünk be a térben és relációkat, azaz teret alkotunk. Az elemi helyek, események között – az egyidejűség okán – szükségszerűen kapcsolatok, kölcsönhatások vannak. Ezek állandóan változnak, keletkeznek és megszűnnek, ezekkel alakul az általuk megmutatkozó, az értelmezhető tér is. Vannak olyan tartósabb alrendszerek, amelyek tárgyi formát öltenek vagy intézményesülnek. Az így keletkező realitásokat is mindenki másként éli meg, fogja fel és értékeli, és ez az értelmezés hatással van jövőbeni cselekedeteinkre, térkonstrukcióinkra.

A tér léte nem dologi természetű, hanem önmagában véve „örök és végtelen semmi” (Kant), mindig *más létezésében és a megfigyelés során konstruálódik*. Mindig a megfigyelés tárgyának és az alkalmazott módszereknek, eszközöknek megfelelően mutatja meg számunkra konkrét megjelenési formáját. A vizsgálat pillanatában már nem mint lehetőségfeltételről, hanem egy konkrét dolog, esemény téri megjelenéséről kapunk képet. Nem egy külső, hatóokként is funkcionáló tér van hatással az általunk megélt, megismerhető térre, hanem annak *aktív részesei, alkotói vagyunk*. Cselekedeteinkkel (amikor valaki megy a munkahelyére, amikor egy cég előállít valamit, amikor az állam megszervezi a közigazgatást stb.) a megismerés tárgyát képezhető tereket konstruálunk, és a megismerés során, a téri gondolkodásunkkal (térideáinkkal, térértelmezéseinkkel) új konstrukciókat hozunk létre. A kettő – a megkonstruált, a létrejött és annak megismerése – között cirkuláris okság, dialektikus kölcsönhatás van. Az esetleges téri, területi meghatározottság forrása nem az objektívnek és változtathatatatlannak feltételezett fizikai (pl. földrajzi) vagy társadalmi tér, hanem a szabadságában korlátozott, a személyi felelősséget elvető térfelfogás (pl. földrajzi determináció vagy a sorszerű térbeli létezés tudata, a „lemegyünk vidékre” implicit hierarchiája) és annak objektívációi állnak. A téridő nyitottsága lehetőséget teremt a téri megjelenés módjának és formáinak (akár a zárt téregységek működésének) a

megváltoztatására, amelyet magunkban, a társadalom tudati szférájában kell elkezdeni. A tér nyitottsága egyfajta szabadságot jelent, például hogy ugyanazt a tevékenységet nagyon sok helyen és módon végezhetjük.

Ismeretelméleti megközelítésben, a megismerés természete okán *minden teret társadalminak vagy értelmesnek* („space of meaning” – Crowell 2001) tekinthetünk. A cselekvési szituáció, a cselekvő (megismerő) státusa és irányultsága meghatározza a számára megmutatkozó teret. A különböző téri struktúrák, területi rendszerek is az emberi értelmet, a kollektív praxist megtestesítő dimenziók. Nem „egy igaz” térismeret van, hanem a *feltárt relációk* gyakran *értelemadások*, amelyek történetileg és kulturálisan alakulnak, a konkrét kontextusban és irányultsággal a megismerő „hozzátesz” valamit (interpretál). A gondolatban létező struktúrákkal ragadjuk meg a világ rendjét. Az így megalkotott térnek jelentése, értelme van, amely a létrehozó szándékának megfelelően érthető meg. Térelmezéseink a szocializáció és a kommunikáció során válnak kollektív értelmezéssé. Amikor a térről gondolkodunk, beszélünk, akkor a mi társadalmunk térkonstrukciójáról, a mi valóságunk térbeni rendjéről van szó. A tér egyrészt a mi létdimenzióink, ahogyan, ami által létezőnk és a dolgok léteznek, másrészt az a történetileg alakuló rend, az a struktúra, ahogyan mi *megismerjük* a világot, ahogyan elrendezzük ismereteinket, szervezzük életünket. A téri világ úgy jelenik meg számunkra, ahogyan az általunk is konstruált valóságot megéljük. Mivel mi konstruáljuk saját életvilágunkat, mi döntünk arról is, hogy *számunkra mi a valóságos*, és az elfogadott „tényekhez” (artefactum) mi rendelünk értéktartalmakat.

A relációk (kapcsolatok, viszonyok, összefüggések, kölcsönhatások) által megjelenő teret – a kapcsolatok térbeni létrehozásának lehetőségével – maguk a kapcsolatok hozzák létre, méghozzá oly módon, ahogyan azt megéljük és értelmezzük. Az egymástól független elemek (létezők) saját lényegükből, működésükből eredő kapcsolataikkal (tényleges interakciók, viszonyok, funkciók) különféle (sajátos) tereket hoznak létre, amelyek különböző módon strukturálódnak, és mi azokat saját megfigyelési szempontjaink alapján tudjuk megismerni. A magában való dolgok (Ding an sich) fizikai tereket, az emberek közötti kapcsolatok (kommunikáció, kollektív racionalitás) és viszonyrendszer különböző (szintű) társadalmi tereket, a gazdasági racionalitáson alapuló műveletek gazdasági rendszereket, gazdasági tereket hoznak létre és így tovább. Ez a belső összetartozásból eredő differenciálódás vezet az önállósodás lehetőségéhez, viszonylag autonóm egységek létrejöttéhez. A bourdieu-i társadalmi tagozódás, differenciálódás is belső önépítés: minden társadalmi mező, amikor létrehozza önmagát, megteremti sajátos játékszabályait, normáit, működési rendjét. Az így kialakuló és gyakran változó határok a belső összetartó erő következményei, tükrözik a konkrét terek lényegét.

Ontológiailag egy konkrét téregység (adott megközelítésben ez lehet település, régió vagy civil közösség) lényegéből eredően saját maga műve, kreációja. Vagy összetartoznak az egyes elemek (van tényleges kapcsolat, közös érdek, funkció vagy működési elv közöttük) – így közös teret hoznak létre –, vagy nem,

és akkor nem alkotnak önálló téregységet. Az összetartozás belülről ered. Minden egység vagy rendszer (térben) elkülönülten (zártan), sajátosan „működik”, és addig marad önálló egység, ameddig ez a fajta együttlétezés (pl. működése, tevékenysége) fennmarad vagy nem ütközik oly mértékben a környezetével (természet, konkurencia, társadalmi norma), hogy az együttlétezésüket (összetartozásukat) biztosító kapcsolatok, funkciók megszűnjenek. A természeti vagy fizikai, a gazdasági, a különböző társadalmi és egyéb terek, téregységek megkülönböztető elkülönítése éppen az eltérő műveletek, a más típusú kapcsolatok és funkciók alapján lehetséges, amely ebből a szempontból zártasgot és a strukturális kapcsolódás lehetőségét eredményezi. A külvilágból, a rendszer környezetéből érkező hatások (irritációk) a rendszerre jellemző belső tulajdonságok alapján lehetnek közömbösek vagy elutasítottak és adaptálandók. Az autopoietikus zárt rendszerek is lehetnek bizonyos (nem a zártasgot biztosító) szempontokból (például energetikailag) nyitottak.

Az a térkonstrukció vagy téregység (ország, gazdasági klaszter, növekedési centrum, ökoszisztéma) működik autopoietikus rendszerként, amelyik képes az önépítésre, az öfenntartásra, és képes a külső hatásokat saját maga újratermelése és fejlődése érdekében adaptálni. Például a kultúra, az identitás, a közös probléma vagy célok kapcsán összetartozó vagy önszerveződő társadalmi csoportok, valamint a gazdasági egységek saját (emergens) szükségleteiknek és lehetőségeiknek megfelelően szelektálják a külső hatásokat. A belső logikájuk, működésük alapján téregységet alkotó társadalmi rendszerek nem direkt oksági, nem determinisztikus viszonyban vannak környezetükkel, de működésüknek kompatibilisnek kell lennie azzal. Azok a rendszerek képesek önmaguk fejlesztésére, amelyek képesek saját struktúrájukat, funkcióikat, működésüket érdekeiknek megfelelően folyamatosan újjászervezni.

Például az EU és a tagállamok kapcsolatát is értelmezhetjük ezen a módon. A tagállamok történetileg alakuló önazonosságuknak, saját érdekeiknek megfelelően szűrik és saját intézményeiken keresztül adaptálják az uniós hatásokat. Például Nagy-Britannia az unióból csak a számára hasznos elemeket adaptálja (használja ki), a többi közösségi törekvésnek ellenáll. Ha az uniós követelményrendszer már nem összeegyeztethető a brit önépítéssel, akkor az ország kilépéssel fenyeget, azaz a tagállam és az EU viszonylatában felveti az összetartozás megszüntetését.

A konkrét vállalatok és a makrogazdaság viszonya is hasonló. A vállalat mint önálló zárt működési rendszer strukturálisan kapcsolódik a makrogazdasági környezethez. A makrogazdaság pillanatnyi állapotát többek között jellemzi a GDP növekedési rátája, az infláció, a valuta értéke és így tovább. De egy konkrét vállalat a mindenkori makrogazdasági környezetben úgy szervezi saját tevékenységét, hogy a külső hatások adaptációja öfenntartását és céljainak elérését szolgálja. Ezért a makrogazdasági környezet változására sajátosságainak és szándékainak megfelelően reagál. Ugyanakkor létevel és cselekedeteivel hozzájárul a makrogazdasági környezet alakulásához.

A valami által meg nem jelenített, a jelöletlen tér csak egy *lehetőségtartomány*. Ismeretelméleti megközelítésben az elemi egységek közötti kapcsolatok felismerése, az általuk alkotott tér felosztása a megismerő, a megfigyelő ember (akár egy tervező csapat) művelete. Ha valamit megjelölünk, akkor a térben is megkülönböztetjük. A térbeni elkülönítés, a különbségtétel (differencia) az első, amely megelőzi az azonosságot, a megjelöléssel megkülönböztetünk valamit minden mástól, ami kimarad (Luhmann 2006), ami az adott megközelítésben nem kerül a figyelmünkbe. A tér értelmezése is mindig valamilyen halmazra, aktuálisan átéltra vagy elképzeltre, megkülönböztetetre vonatkozik. A tér lényege a különbözőség, a „kizáró pozíciók összessége” (Bourdieu 2002), az „egyidejű sokféleség” (Massey 2005), a tér megismerésében a különbségtétel, az eltérések, a diszpozíciók felismerése, az egymásra vonatkoztatás. A téri és területi különbségek mindig léteznek és mindig létezni fognak.

A világ (élet, ittlét, együttlét, világban való lét) túl komplex ahhoz, hogy teljes egészében megértsük, feltárjuk és összefüggéseit kezeljük. A tereket alkotó kapcsolatok, viszonyok sokasága sem teszi lehetővé, hogy egyidejűleg mind egyiket átlássuk, ezért funkcióik, belső kapcsolataik alapján részrendszereket hozunk létre, megszakítjuk az interdependenciát. Ezek elkülönítéséhez szükséges megkülönböztető ismérveket és viszonyítási alapokat is az ember (a helyi társadalom, a tervező csoport stb.) választja (alkotja) meg, és azok időben is változnak. Kritikus kérdés a különböző típusú és szintű terek (mezők, halmazok, rendszerek) egymástól való elhatárolása, valamint kapcsolataik és viszonyaik értelmezése. Az elkülönülő egységek határai téri *értelemhatárok*, amelyek a környezetüktől való elhatárolódással (belső koherenciával) jönnek létre. A téri alapegységeket az őket alkotó kapcsolatok (összetartozás), a funkciók (működés, megközelítés) hozzák létre. Ugyanezen ismérvek alapján tovább már nem bonthatók, a határképző belső jellemzők a határon megszakadnak, és e rendszeren kívüli kapcsolódás már más típusú, jellegű, intenzitású. A luhmanni „műveleti (operacionális) zártság tézise” (Luhmann 2006, 3. fejezet) szerint a rendszerek saját műveleteik segítségével saját maguk húzzák meg határaikat, és csak így figyelhetők meg rendszerként. A modern társadalmak durkheimi funkcionális differenciálódása és specializációja funkcionális és lokalizálható (mivel létezésükben földrajzi specifikumok vannak) tereket hoznak létre. Kifelé strukturálisan kapcsolódnak környezetükhöz, más – közöttük autopoietikus – rendszerekhez. Az egyes elemek az adott társadalmi feltételek mellett, a betöltött funkciók alapján sajátos, csak rájuk jellemző zárt kapcsolati rendszert alkotnak. Ezeket tekinthetjük funkcionálisan autopoietikus alrendszereknek, azaz környezetüktől a belső összetartó erejük, logikájuk, saját működésük alapján elkülönülnek, illetve e szempontok figyelembevételével meg tudjuk különböztetni őket. A belső kapcsolatok mindig szorosabbak és gyakoribbak, mint a külsők. A belső kapcsolatok, viszonyok konkrétabbak, a külsők inkább keretszerűek és a belső működés függvényében adaptálódnak. A különböző terek érintkezési síkjai vagy mezői kiemelkedően fontosak a különbségtétel, a külső determináltság

elhárítása szempontjából. Ha a megismerés tárgyát képező rendszernek sok a külső meghatározó tényezője, akkor az az adott szempontból nem alkot önálló téregységet. A komplex terek maguk is differenciálódnak. Például egy helyi társadalmi tér politikai, gazdasági és egyéb terekből áll, attól függően, hogy a részrendszerek miként vonják meg saját határaikat vagy egy külső (másodlagos) megfigyelő miként tekint azokra. Egy térelem (pl. konkrét hely vagy ipari klaszter) önálló megjelenése, megjelenítése belső zártságától függ. Ha a belső kapcsolatok, műveletek nem erősek, nincsenek önálló prioritásaik, céljaik, akkor feloldódnak a nagyobb téregységben, rendszerben.

A főáramú rendszerelmélet azt hangsúlyozza, hogy a nagyobb, magasabb szintű terek (térhalmazok, téregységek, mezők) nem az alacsonyabb szintű kapcsolatok összességei, nem azok mennyiségileg kumulált egységei, hanem az összetartozás új minőségét adják. Az elkülönült elemek akkor alkotnak magasabb szintű (tér)egységet, csak akkor lesznek önálló entitások, ha az új, nagyobb vagy komplexebb egység más működést vagy funkciót képvisel. Ezt elfogadva a konstruktivizmus alapján arra is felhívhatom a figyelmet, hogy az önálló egység vagy szint vagy halmaz gyakran másként szabályozza önmagát (önreflexió), és más a környezetéhez fűződő viszonya is, azaz autopoietikus rendszernek tekinthető. Fordítva, e magasabb szintű összetartozás felől vizsgálva a dolgot az elemek már nem autopoietikusak.

Panta rhei (Hérakleitosz). *Kétszer nem élhetünk ugyanabban a térben.* Fukuyama (1994) állításával szemben a történelemnek soha sincs vége, a világ mindig befejezetlen, a tér nyitott, számtalan formában betölthető és megélhető. Nem egy kész, változatlan világba születünk bele, amelyet csak meg kell ismernünk. Megszületésünkkel és későbbi cselekedeteinkkel magunk is hozzájárulunk a világ alakításához, nem egy külső térben, hanem *annak részeként* élünk és cselekszünk. A világ olyan, amilyenné tesszük, a tér akként mutatkozik meg számunkra, ahogyan mi megéljük azt, ahogyan sajátunkká tesszük. A következő generációk az általunk is kreált világban fognak élni, mások lesznek az ismereteik és preferenciáik. A kapcsolatrendszer történeti változásával a terek is állandóan változnak. De folyamatosan változó világunkban vannak elemek, amelyek viszonylag lassan változnak, továbbá vannak olyanok is, amelyek belátható időhorizonton állandónak tekinthetők (Hérakleitosz folyóhasonlatában ilyen állandók a folyómeder és maga a változás). Minél rövidebb az előretételezés, annál több a változó térben a stabil elem. Minden predikció a márról szól, de vannak benne a jövőre vonatkozó stabil trendek, állapotok.

A konstruktivista téralkotás annyiban hasonlít a marxista „tértermeléshez” (Lefebvre 1991 [1974]), hogy mindkettő szerint a tér „komplex társadalmi termék”, társadalmilag konstituálódó történelmi viszonyrendszer. De a konstruktivista megközelítésben más a valósághoz, annak megismerhetőségéhez való viszony. Minden térérzékelés, minden térrel kapcsolatos információbefogadás egyben interpretáció is. Minden (területi) közösség a saját nézőpontjából (létéből, perspektívájából) rendezi el az információkat, alkotja meg térről alkotott képeit, írja le helyzetét és állítja fel jövőképét.

A fizikai, a földrajzi tér nem a társadalom külső tere, hanem a mindenkori komplex környezet része, és önmagában, „irányultság” (intenció) nélkül nem megismerhető. Amire nem irányul észlelés, megismerés, az nem mutatkozik meg, így mindig lesz fel nem tárt „terület” (nem tudás). A természeti világ történései szükségszerűen mennek végbe. Amennyiben ezeket számunkra való lehetőségként aktualizáljuk, akkor ezt már társadalmi szempontból tesszük, és ez így már nem a tőlünk független természeti világhoz tartozik. A fizikai valóság nyilvánvalóan a saját törvényei alapján strukturálódik, de mi a saját értelmezésünknek és használatunknak megfelelően értékeljük, strukturáljuk és használjuk azt.

Összegzés helyett: a régióalkotás példája

Befejezésként a régióalkotás példáján szeretném bemutatni, hogy a konstruktivista eszmeáramlat miként alkalmazható a gyakorlatban, miben tér el a hagyományos szemlélettől.

A régió és a regionalizáció értelmezésének – jelentős mértékben leegyszerűsítve¹⁸ – két megközelítésével találkozhatunk:

- *Szcientista, empirista, pozitivistá szemlélet.* A realisták, a materialisták, a marxisták az objektívnek tekintett valóságra, a már létező, megismerhető, leírható entitásra (pl. gazdasági együttműködések földrajzi tere) hivatkozva kívánják intézményesíteni a régiókat.
- *Idealista, racionalista szemlélet.* Konstruktivista, szociológiai-antropológiai, nyelvi konstrukcionista megközelítésben a régió nem vezethető vissza közvetlenül tapasztalati tényezőkre, hanem elsődlegesen az emberi gondolkodás és térhasználat terméke, azaz társadalmi konstrukció, értelmezett entitás. Emberi megkülönböztetés terméke, a megfigyelő konstrukciója, amely kommunikáció során válhat a kollektív tudat vagy az intézményrendszer részévé.

Az első értelmezéstípusra eklatáns példa Tóth József, a Pécsi Tudományegyetem egykori rektorának a véleménye. A Mindentudás Egyetemén tartott 2003-as előadásában mondta, hogy „a valós régiók már léteznek, mindennapi térhasználatunkkal fokozatosan alakítottuk ki őket. Egyszerűen az a feladat, hogy tárjuk fel őket, majd építsünk rájuk valamifajta önkormányzati rendszert.” (mindentudas.hu). Itt elsősorban a földrajzi tájakra utalt. 2012 őszén a régióról Pécsen tartott társadalmi vitán kifejtette, hogy a magyar regionalizációnak az a baja, hogy a régiók „kreálmányok”, nem követik a (földrajzi) valóságot. Tehát a régió – ebben a megközelítésben – ab ovo létező entitás („van” a természetben, a gazdaságban stb.), amely feltárható, és az így szerzett tapasztalatra (ok) építve, annak megfelelően kell kialakítani az intézményi régiókat (okoza). E felfogás képviselői a regionalizáció alapjának leggyakrabban a természeti környezetet (pl. földrajzi tájak) vagy marxizáló megközelítésben a társadalmi-gazdasági folyamatokat (pl. a kapi-

talizmus gazdasági terei) tekintik. Az empirista-analitikus régióalkotás logikája általában a következő: a régiószubsztancia megismerése, elméleti rendezés, majd a valóságnak (a feltárt törvényszerűségeknek) megfelelő határok meghú-zása és az intézményesítés.

Ezzel az értelmezéssel kapcsolatban számos kérdést vehetünk fel. Mi az a valóság-elem, amelyet érzékelünk, elemzünk? Mi alapján választunk a sok lehetőség közül? Ha a regionalizáció alapja már létező dolog, akkor miért reflektálunk rá, mi szükség van a kialakítására? Minden ilyen megközelítésben a már meglévő ismeretek, értékek vagy érdekek alapján választanak a lehetséges tények közül. Ezért még ha az empirikus felmérés segítségével valamely „valóság-elemet” (pl. tájfelosztás, kulturális identitás, gazdasági klaszterek) is választják a regionalizmus alapjának, ez mindenképpen a megismerő értékválasztása, és akkor az így kialakított régió szintén társadalmi konstrukció.

A szcientista empirista-analitikus megközelítéssel szemben a régió nem egy létező entitás, nem egy valami „odakint”, hanem társadalmi konstrukció (Allen, Massey, Cochrane 1998; Paasi 2001). Nem a valóság mentális megjelenése, absztrakciója, reprezentációja, hanem térértelmezés, értelemadás, egy szimbolikus térképzet megvalósítása. Meghatározó a történeti téridő ismerete, az arról meglévő tudás kommunikációja és intézményi feltételrendszere (pl. medializálás). *A regionalizmus a térszemlélet alakítására irányul, célja a régió idejének megalkotása és elfogadtatása; a regionalizáció e kognitív képnek megfelelő konkrét terek és intézmények megkonstruálása.* Nem a közvetlen tapasztalással indul a regionalizáció folyamata, hanem a cselekvő (állam, helyi közösség, szállítói hálózat stb.) törekvései, intencionalitása elsődleges. Az ok-okozati összefüggés helyett a preferenciák (hit), a célok, az irányultság a meghatározó. A kauzalitás helyett a teleológia működteti a regionalizmust és a regionalizációt. A szimbolikus (tudatosan kialakított vagy manipulált) térképzetek alapján keressük a funkciót, a feladat ellátásának (pl. öngazgatás, közigazgatás-szervezés, gazdasági versenyképesség) adekvát területi szintjét és egységét. Csak ezt követi a földrajzi megnevezés, a régióhatárok meghú-zása és az intézményesítés. Először a szándékunkkal koherens térképzetünk differenciál, ezt követi a konkrét valóság-elem („térprojekció”) létrehozása. Ha a társadalom tagjai, a gazdaság elfogadja, használja az így létrehozott struktúrát, azaz a gyakorlatban működik, akkor a gyakorlat igazolja az eredeti szándékot és térképzetet (Faragó 2010). De az, hogy működik a valóságban, kielégíti a gyakorlati igényeket, még nem jelenti azt, hogy más térfelosztás nem működhet, akár jobban is. A konstrukció megfelelőségét elősegíti, hogy az ilyen módon kialakított vízió számol a valóságról alkotott képekkel és a meglévő korlátokkal, képes integrálni a különböző tudásokat és a társadalmi reflexiókat. A popperi falszifikáció és a körkörös tanulási folyamat is biztosítja a társadalomtudományos objektivitást.

Számos régió működhet zárt autopoietikus rendszerként. Ehhez az kell, hogy rendelkezzen bizonyos autonómiával (cselekvő- és önfenntartó-képesség-gel) és önreferenciával (identitással). Határait az elemei által alkotott és alakí-

tott funkciók és műveletek hozzák létre. Ne függjön determinisztikusan környezetétől, legyen képes szelektálni és adaptálni a külső hatásokat. Ilyenek lehetnek többek között az autonóm kulturális régiók, a funkcionális körzetek (pl. autópári klaszter) vagy a városrégiók. Ha e feltételek nem állnak fenn, akkor is lehet a régió társadalmi vagy politikai konstrukció, de akkor nem igaz rá az autopoieszis.

A magyar NUTS-típusú régiók sohasem működtek autopoietikus rendszerként, hanem magasabb szintű hatalmi játszmák (rendszerek) területi eszközei. A nemzetközi diskurzustérben kialakított regionális konstrukciók sohasem működtek igazán a gyakorlatban, nem adaptálódtak megfelelő hatékonysággal a magyar diskurzusra, és már nem fűződik fenntartásukhoz uniós érdek sem, ezért bármikor felszámolhatók és más térkonstrukciókkal helyettesíthetők. A másik lehetőség, hogy saját elhatározásból újrakonstruáljuk a régiókat: erősítjük a régiótudatot, regionális szintű kapcsolatokkal, műveletekkel feltöltjük a napi gyakorlatot és medializáljuk a régiót.

Jegyzetek

- 1 A posztmodern dekonstrukció mindig fenntartja az alternatív látásmód lehetőségét. A derridai dekonstrukció szerint a stabilnak hitt állítások mögött is gyakran bizonytalanság áll, így az eddigi fogalmak újraértelmezése az új megalkotásának, a konstruálásnak az előfeltétele, amelyben a nyelv fontos szerepet játszik. „Nem annyira rombolásról, mint inkább arról volt szó, hogy – rekonstrukció segítségével – megértsük, hogyan konstituálódik egy »egység« (ensemble).” (Derrida 1997, 126.)
- 2 Az ideológia „eszmék és nézetek összessége, amelyek többé-kevésbé rendszerezett formában az embereknek a környező valósághoz és egymáshoz való viszonyát tükrözik...” (Gerencsér 2002, 117.).
- 3 Ez gyakran az elméletek, fogalmak módosítását, alkalmazási lehetőségtartományának kibővítését is jelenti, és így akár ütközhet az eredeti felfogással, annak alkalmazási feltételeivel.
- 4 A radikális konstruktivizmusról magyarul először Karácsony (1988) jelentetett meg önálló tanulmányt.
- 5 A konstruktivizmus általam feltételezett (személyes narratíva) előzményeinek nagy léptékű, kicsit tankönyvszerű eszmetörténeti összefoglalását kísérelem meg, így gyakran nem egy konkrét műre, hanem valakinek a munkásságra vagy eszmei áramlatra hivatkozom.
- 6 Heinz von Foerster (1911–2002) fizikus, filozófus, akinek az önreferenciális rendszerek tekintetében jelentős a hozzájárulása a konstruktivizmushoz, ennek megfelelő jelmondatot választott magának: „A világ, ahogyan mi észleljük, a mi saját invenciónk.” (univie.ac.at)
- 7 A „fenomén” nem a reális világ része, hanem minden, amit tudatszerűen elképzelünk, amit gondolunk, értékelünk; az ezzel foglalkozó tudomány a fenomenológia. A fenomén csak a megmutakozó (látszat), valami, ami ott van, anélkül, hogy megértenénk abban, ami ő a maga valójában, ami velünk „szemben áll”.
- 8 A tudat nélkül is vannak tényszerű, reális dolgok, de nincs semmi, ami tudatszerűen megjelenik.
- 9 George Lakoff és Mark Johnson (1999) ezen is túllépnek, és azt állítják, hogy agyunk felépítése hatással van fogalmainkra és következtetéseinkre. Hétköznapi nyelven azt szoktam mondani, hogy mindannyiunk feje másként van behuzagolva, adott esetben más az implicit tudásunk, másként fogadjuk be, másként reagálunk ugyanazokra a külső információkra.
- 10 Luhmann elkülöníti a társadalom és a szocialitás fogalmát (németül Gesellschaft, illetve Sozialität). A szocialitás tágabb értelmű, minden szociális jelenséget tartalmaz (például szervezeteket, interakciókat, tiltakozó mozgalmakat).

- 11 Így működnek és folyamatosan alakulnak a tudományos elméletek, az ideológiák, a társadalmi normák, a vallások, a hiedelmek, a különböző identitásokhoz tartozó önképek és a hétköznapi tudás is. Korábban kevesebb és dominánsabb nézetrendszerek váltották egymást, ma egyre színesebb a paletta, egyre több lehetséges elmélet van egymás mellett.
- 12 Humberto R. Maturánának (1981) az élő szervezetekre tett megállapítását általánosítva az önreferenciálisan zárt rendszereket hívjuk autopoietikusnak. Az ilyen rendszereket alkotó elemeket önmaguk hozzák létre (poiézisz) és alakítják. Az összetartozás (az egység) a rendszerből ered. Képesek megfigyelni és leírni önazonosságukat.
- 13 Luhmann (2006, 115.) biológiai példát hoz e szelekcióra. Az agy csak azért képes feldolgozni a külső információkat, mert a szem és a fül csak a színek és a hangok bizonyos spektrumát közvetíti.
- 14 A cselekvő intencionalitása (a tudat beállítottsága, az elme tárgyra irányultsága) meghatározza, hogy miként jelenik meg egy információ a tudatában. 2002-ben az Orbán-Medgyessy tvítevita kapcsán megkérdezték a nézőket, hogy ki volt jobb, ki győzte le a másikat. A válaszadók olyan arányban tartották jobbnak az egyiket, amilyen arányban szavaztak rá (illetve a pártjára). A nézők többsége valóban olyannak hallotta (úgy tudta értelmezni) a vitát, amilyen az előzetes meggyőződése és várakozása volt.
- 15 Ezt teszem én is ebben a tanulmányban. Azokat a nézeteket sorakoztatom fel, amelyek összeegyeztethetők beállítottságommal, és amelyekről úgy gondolom, hogy alátámasztják mondanómat. Más is így tesz, csak esetleg nem tudatosítja vagy szándékosan nem mondja ki.
- 16 Vannak, akik nem értenek egyet azzal, hogy az autopoietikus fogalmát a luhmanni szociális, általában a társadalmi rendszerekre is kiterjesszük. A kritika elkerülése érdekében megtehetném, hogy ezeket kvázi autopoietikus rendszereknek hívom vagy új terminus technicust alkotok, de én inkább a fogalom általánosítását, szélesebb körben való alkalmazását tartom jónak. Természetesen a luhmanni rendszerelméletben alkalmazott autopoietikus eltér a más tudományokban alkalmazott értelmezéstől.
- 17 Egy vezető sörmárka reklámja.
- 18 Például a kritikai realisták (Sayer 2000) a szcientizmust és az antiszcientizmust próbálják megkibékíteni a naturalizmus és a társadalmi megértés kombinálásával.

Irodalom

- Allen, J., Massey, D., Cochrane, A. (1998): *Rethinking the region*. Routledge, London
- Benedek J. (2006): *Területfejlesztés és regionális fejlődés*. Presa Universitara Clujeana, Kolozsvár
- Benedek J. (2010): A régiók kialakulása és változtatása: véletlen vagy szükségszerűség? *Tér és Társadalom*, 3., 193–201.
- Berger, P. L., Luckmann, T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Jóság, Budapest
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Capra, F. (2002): *The hidden connection*. Doubleday, New York
- Cassirer, E. (2000): Mitikus, esztétikai és teoretikus tér. *Vulgo*, 1–2., 241–242.
- Crowell, S. G. (2001): *Husserl, Heidegger and the space of meaning. Paths toward transcendental phenomenology*. Northwestern University Press, Evanston
- Derrida, J. (1997): Levél egy japán barátához. *Látó. Szépirodalmi folyóirat*. 6., 124–128.
- Fábián A. (2012): A határ menti együttműködések konstruktivista nézőpontjai. In: Rechnitzer J., Rác, Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. SZIE, MRTT, Győr, 68–78.
- Faragó L. (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs (Területi és Települési Kutatások; 28.)
- Faragó L. (2010): Minden régió „politikai”! In: Benkő P. (szerk.): *Politikai régió – Régiópolitika*. Deák Kiadó, Budapest, 46–54.

- Faragó L. (2012): *Térelmélezések. Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- Feyerabend, P. (2002): *A módszer ellen*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- Figal, G. (2009): *Tárgyiság. A hermeneutikai és a filozófia*. Kijárat Kiadó, Budapest
- Fukuyama, F. (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Kiadó, Budapest
- Gerencsér F. (2002): *A filozófia háromezer éve. A gondolkodás története*. Tárogató Könyvek, Budapest
- Glaserfeld, E. (1984): An introduction to radical constructivism. In: Watzlawick, P. (ed.): *The invented reality: How do we know?* W. W. Norton, New York, 17–40.
- Glaserfeld, E. (1996): Bevezetés a radikális konstruktivizmusba. In: Kiss A., Kovács S. K., Odorics F. (szerk.): *Testes könyv I*. ICTUS, JATE, Irodalomelméleti csoport, Szeged, 91–111.
- Heidegger, M. (2001): *A lét és idő*. Osiris, Budapest
- Hume, D. (1973): *Tanulmány az emberi értelemről*. Magyar Helikon, Budapest
- Husserl, E. (1972): *Válogatott tanulmányai*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Kant, I. (1981): *A tiszta ész kritikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kant, I. (1991): *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest
- Karácsony A. (1988): Önépítés és megismerés. A radikális konstruktivizmusról. *Világosság*, 7., 452–456.
- Karácsony A. (1990): Niklas Luhmann társadalomelmélete és autopoiézise. *Szociológia*, 1–2., 1–28.
- Kovách I. (2012): *A vidék az ezredfordulón*. MTA TK SZI, Argumentum, Budapest
- Lakoff, G., Johnson, M. (1999): *Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to Western thought*. Basic Books, New York
- Lefebvre, H. (1991): *Production of space*. Blackwell, London, Oxford
- Leibniz, G. W. (1986): *Válogatott filozófiai írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Luhmann, N. (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Gondolat, Budapest
- Mannheim, K. (1996): *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest
- Márkus Gy. (1971): *Marxizmus és „antropológia”*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Massey, D. (1995): *Spatial division of labour: social structures and the geography of production*. 2nd edition. Macmillan, London
- Massey, D. (2005): *For space*. Sage, London
- Maturana, H. R. (1978): Biology of language: The epistemology of reality. In: Miller, G. A., Lenneberg, E. (eds.): *Psychology and biology of language and thought: Essays in honor of Eric Lenneberg*. Academic Press, New York, 27–63.
- Maturana, H. R. (1981): Autopoiesis. In: Zeleny, M. (ed.): *Autopoiesis: A theory of living organizations*. North-Holland, New York
- Paasi, A. (2001): Europe as a social progress and discourse. Considerations of place, boundaries and identity. *European Urban and Regional Studies*, 1., 7–28.
- Pléh Cs. (szerk.) (1996): *Kognitív tudomány*. Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, Budapest
- Prigogine, I. (1997): *The end of certainty: time, chaos and the laws of nature*. Free Press, London
- Riegler, A. (2005): Editorial. The constructivist challenge. *Constructivist Foundations*, 1., 1–8.
- Sayer, A. (2000): *Realism and social science*. Sage, London
- Schopenhauer, A. (2001): *A világ mint akarat és képzet*. 2. kiadás. Osiris, Budapest
- Searle, J. R. (2000): *Elme, nyelv és társadalom*. Vince Kiadó, Budapest
- Varela, F., Thomson, E., Rosch, E. (1991): *The embodied mind*. MIT Press, Cambridge
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 1., 73–91.
<http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/69-kell-nekunk-regio?html> (Letöltés: 2012. november 10.)
- <http://www.univie.ac.at/constructivism/HvF.htm> (Letöltés: 2013. január 23.)